

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ/REVIEWS

Francisco R. Adrados, Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας. Μετάφραση: Alicia Villar Lecumberri, Επιμέλεια: Γιάννης Αναστασίου & Χριστόφορος Χαλαμπάκης. Αθήνα 2003: Εκδόσεις Παπαδήμα, σελίδες 567.

Η μετάφραση μιας ακόμα *Ιστορίας της Ελληνικής γλώσσας*, ύστερα από τους δύο ογκώδεις τόμους που εξέδωσαν το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Μ. Κοπιδάκης 1999) και το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (Α.-Φ. Χριστίδης 2001), και τις μονογραφίες του G. Hoggocks (1997) και του H. Eideneier (1999), γεννά σε πολλούς το εύλογο ερώτημα: προς τι η νέα έκδοση; Πρώτα απ' όλα είναι ευπρόσδεκτες όσες *Ιστορίες* και αν γραφτούν για την αρχαιότερη γλώσσα της Ευρώπης, αφού έτσι και αλλιώς η προφορική παράδοση τεσσάρων χιλιάδων χρόνων και η γραπτή τριών χιλιάδων πεντακοσίων χρόνων δεν μπορούν να κλειστούν στα στενά όρια ενός βιβλίου ούτε να εξαντληθούν τα ερευνητικά ζητήματα που σχετίζονται με τη διαχρονική εξέλιξη της Ελληνικής και τις σχέσεις της με άλλες γλώσσες. Κατά δεύτερο λόγο προσμετρά το όνομα του συγγραφέα ενός τόσο φιλόδοξου έργου. Μια *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* που γράφεται από ένα διεθνώς κατα-

ξιωμένο επιστήμονα, όπως είναι ο καθηγητής Francisco R. Adrados – εκτός των άλλων είναι αντεπιστέλλον μέλος (1991) και ξένος εταίρος (2003) της Ακαδημίας Αθηνών – δεν μπορεί, έτσι και αλλιώς, να μείνει απαρατήρητη. Το έργο κυκλοφόρησε στα Ισπανικά το 1999 και τον ίδιο χρόνο μεταφράστηκε στα Γερμανικά.

Είναι προς τιμήν του δραστήριου εκδότη Δημήτρη Παπαδήμα ότι ανέλαβε την έκδοση του έργου στη γλώσσα μας και έτσι κατέστησε προσιτό στο ευρύτερο μορφωμένο κοινό, τους εκπαιδευτικούς και τους φοιτητές, αλλά και στους ειδικούς, ένα βιβλίο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις θέσεις που διατυπώνει ο συγγραφέας του και αποκτά εθνική σημασία ως βιβλίο αναφοράς. Η Alicia Villar Lecumberri, γνωστή ελληνίστρια, ανέλαβε το επίπονο έργο της μετάφρασης. Πρόκειται για πραγματικό τόλμημα, αν ληφθεί υπόψη ότι δεν είναι μητρική της η γλώσσα-στόχος και επομένως ήταν μοιραίο να ξενίζει σε αρκετές περιπτώσεις η νεοελληνική απόδοση, η οποία έμενε πιστή στο ισπανικό πρωτότυπο. Αυτός είναι και ο λόγος που αναλάβαμε την επιμέλεια, ο συνάδελφος Γιάννης Αναστασίου, ομότιμος καθηγητής της κλασικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και ο υπογράφων. Προσπαθήσαμε να προσαρμόσουμε

τη μετάφραση στην αναμενόμενη από τον μέσο μητρικό ομιλητή νόρμα, χωρίς να προδώσουμε το πνεύμα του πρωτότυπου κειμένου, στο οποίο ανατρέχαμε συνεχώς, αλλά και να επιφέρουμε σιωπηρώς ορισμένες αλλαγές, οι οποίες κρίθηκαν απολύτως αναγκαίες. Παρ' όλα αυτά, σε ορισμένα ελάχιστα, πιστεύω, σημεία η μετάφραση εξακολουθεί να ξενίζει, αφού σε αμφιλεγόμενα σημεία έπρεπε να γίνουν σεβαστές οι επιλογές της μεταφράστριάς, την οποία δεν είχαμε το δικαίωμα να υποκαταστήσουμε.

Το βιβλίο που παρουσιάζω εδώ αποτελεί μια πραγματική Ιστορία της ελληνικής γλώσσας, με την έννοια ότι εξετάζεται η γλώσσα μας από τα ινδοευρωπαϊκά χρόνια ως σήμερα. Όλη αυτή η μακρά διαδρομή μελετάται με ακρίβεια και συνέπεια από ένα και μόνο ερευνητή, γεγονός το οποίο αποτρέπει την ανισομέρεια και τις εσωτερικές αντιθέσεις που δημιουργούν τα συλλογικά έργα, αφού κάθε επιστήμονας έχει διαμορφωμένες απόψεις, συμπεριλαμβανομένων των ιδεολογικών.

Αν ανατρέξει κανείς στην πλούσια βιβλιογραφία στο τέλος του βιβλίου (σελ. 519-562), θα διαπιστώσει με έκπληξη, αν δεν γνωρίζει πόσο παραγωγικός είναι ο συγγραφέας του βιβλίου, ότι καταγράφονται, ούτε λίγο ούτε πολύ, 90 μελέτες του καθηγητή Adrados, οι οποίες έχουν άμεση σχέση με την Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας. Οι έρευνες ξεκινούν το 1948 με τη μονογραφία «Μελέτες για το λεξιλόγιο των μύθων του Αισώπου» και φτάνουν ως το 2001 με νέες ετυμολογίες λέξεων της αρχαίας Ελληνικής. Συνεπώς, το παρόν βιβλίο αποτελεί το

αποκορύφωμα των ερευνητικών αναζητήσεων του καθηγητή Adrados, είναι στην ουσία έργο ζωής, όπως και το περίφημο *Ελληνο-ισπανικό λεξικό*.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τις αποκρυσταλλωμένες ιδέες που έχει διατυπώσει στις προαναφερθείσες μελέτες του με απλό και κατανοητό τρόπο, καθώς το βιβλίο αυτό δεν απευθύνεται μόνο σε ειδικούς επιστήμονες. Τα πολύ εξειδικευμένα ζητήματα και οι επιμέρους απόψεις των ειδικών καταγράφονται σε χωριστές ενότητες με μικρότερα τυπογραφικά στοιχεία. Η πρωτοτυπία του έργου έγκειται όχι μόνο στις αυθεντικές προτάσεις σε πολλά εξειδικευμένα ζητήματα αλλά και στο ότι ο συγγραφέας μελετά παράλληλα τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική Ιστορία της γλώσσας μας, τους μηχανισμούς διαμόρφωσής της ως αυτόνομου συστήματος και τις επιδράσεις που άσκησε σε άλλες γλώσσες και δέχτηκε απ' αυτές. Σχεδιάστηκε, επομένως, μια συνολική και όχι αποσπασματική Ιστορία της Ελληνικής, ενώ παρουσιάζεται συγχρόνως με αναλυτικό τρόπο η επίδραση της Ελληνικής στις ευρωπαϊκές γλώσσες.

Οι Ινδοευρωπαίοι ξεκίνησαν από τις πεδιάδες της κεντρικής Ασίας. Η Ινδοευρωπαϊκή διάλεκτος, από την οποία προέκυψε η Ελληνική και άλλες γλώσσες, μιλήθηκε στα Βόρεια της Μαύρης Θάλασσας και νοτίως των Καρπαθίων γύρω στην τρίτη χιλιετία π.Χ. Τα Ελληνικά εισήχθησαν στην Ελλάδα από τα βόρεια γύρω στο 2000 και η Δωρική γύρω στο 1200. «... Η εισβολή έγινε από το Βορρά προς το Νότο στο Ιράν, στην Ινδία, στην Ανα-

τολία, στην Ελλάδα, στην Ιταλία και την Ισπανία» (σελ. 36). Ο συγγραφέας προτείνει την ύπαρξη μιας διαλέκτου, της Ινδοευρωπαϊκής, που βρίσκεται στη βάση της Ελληνικής, της Ινδο-ιρανικής και της Αρμενικής και χωρίς αμφιβολία της Θρακοφρυγικής. Είναι αυτή που ονόμασε ΙΕ ΠΙΑ ή Ινδο-ελληνική (σελ. 50). Λίγο πριν από το 2000 π.Χ. ανθούσε σε κάποιο μέρος της Βόρειας Ελλάδας η κοινή Ελληνική, μια διάλεκτος που εντάσσεται στην Ινδο-ελληνική (βλ. τα βασικά χαρακτηριστικά της στις σελ. 59-63).

Για την ελληνική γλώσσα της 2ης χιλιετίας οι σχετικές μαρτυρίες είναι πενιχρές: η ποιητική παράδοση ήταν προφορική, ενώ η γραμμική γραφή Β παρουσιάζει την τυποποιημένη γλώσσα των ανακτόρων. Και ο συγγραφέας του βιβλίου αυτού πιστεύει ότι το ελληνικό αλφάβητο προέρχεται από το φοινικικό, το οποίο με τη σειρά του συνδέεται με το ουγκαριτικό σφηνοειδές. Τονίζει ότι οι Έλληνες τελειοποίησαν το φοινικικό αλφάβητο (με την ανακάλυψη των φωνέντων), το οποίο ως Ελληνικό πια διαδόθηκε σε τόσους λαούς.

Ο Adrados αναφέρεται στις μη Ελληνικές γλώσσες της δεύτερης χιλιετίας για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η Μακεδονική δεν είναι βέβαιο «αν ήταν μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα διαφορετική από την Ελληνική, ίσως της ομάδας της Ινδο-ελληνικής, όπως η Θρακική και η Φρυγική, ή αν ήταν μια μεταγενέστερη ελληνική διάλεκτος. [...] Πιθανόν να ήταν μια ελληνική διάλεκτος, που ο ερχομός της καθυστέρησε, ένας κλάδος αντίθετος σ' αυτόν που προχώρησε προς την

Ελλάδα από τον οποίο προέρχονται οι διάλεκτοι που γνωρίζουμε ως Ελληνικές». Ο συγγραφέας θεωρεί ότι τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι αρκετά για να καταλήξει κανείς σε οριστικό συμπέρασμα. Οφείλω πάντως, να τονίσω, ότι από τη σχετική βιβλιογραφία απουσιάζουν σπουδαία βιβλία, όπως, για παράδειγμα, ο συγκεντρωτικός τόμος που κυκλοφόρησε με επιστημονική επιστασία και εισαγωγή του Γ. Μπαμπινιώτη (1992), όπου παρατίθενται δέκα άριστα τεκμηριωμένες μελέτες των: Γ.Ν. Χατζιδάκι, Μ. Σακελλαρίου, Ι.Ν. Καλλέρη, Γ. Μπαμπινιώτη, Α. Παναγιώτου, Α.Ι. Θαβώρη, Ν.Π. Ανδριώτη και Γ. Ντελόπουλου, οι οποίες ρίχνουν άπλετο φως στο επίμαχο αυτό θέμα.

Ο συγγραφέας δεν προχωρεί σε μια ακόμα περιγραφή της Μυκηναϊκής, αλλά προσπαθεί να καθορίσει τη θέση της στα πλαίσια της Ελληνικής της δεύτερης χιλιετίας, με βάση τα γλωσσικά της χαρακτηριστικά (σελ. 106-107), ξεκινώντας από τη βασική αρχή ότι «δεν μπορούν να ερμηνευτούν οι διάλεκτοι της δεύτερης χιλιετίας υπό το φως της πρώτης χιλιετίας».

Οι διάφορες θεωρίες για την ομηρική γλώσσα καταγράφονται με εντυπωσιακή πυκνότητα λόγου για να καταλήξει ο συγγραφέας του έργου σε μια δική του θεωρία (σελ. 111-118): ο Adrados θεωρεί ότι (σελ. 113) «ορισμένα στοιχεία προέρχονται πράγματι από τις διαλέκτους της πρώτης χιλιετίας, δηλ. της Ιωνικής και της Αιολικής. [...] Αλλά είναι λάθος να επικολλάται μία διαλεκτική ετικέτα της πρώτης χιλιετίας σε αρχαϊκά ομηρικά χαρακτηριστικά, σε μια εποχή κατά

την οποία αυτές οι διάλεκτοι δεν υπήρχαν». Κατά τον συγγραφέα (σελ. 117) «το παλιό απόθεμα του Ομήρου προέρχεται από μια συντηρητική διάλεκτο της δεύτερης χιλιετίας που δεν είναι ακριβώς η Μυκηναϊκή, επειδή οι αρχαϊσμοί της είναι, εν μέρει, διαφορετικοί». Η ομηρική γλώσσα ήταν μια αρχαϊκή γλώσσα που βρισκόταν κοντά στη Μυκηναϊκή, την Ανατολική Ελληνική της πρώτης χιλιετίας και τις παραμυκηναϊκές διαλέκτους, που πιθανόν να αποτέλεσαν την ομιλούμενη της δεύτερης χιλιετίας.

Το κεφάλαιο «Η ελληνική γλώσσα της πρώτης χιλιετίας. Το διαλεκτικό πανόραμα» (σελ. 123-166) αποτελεί συνοπτική παρουσίαση της Ιωνικής-Αττικής, της Αρκαδοκυπριακής, της Παμφυλιακής, της Αιολικής και των Δωρικών διαλέκτων.

Στα πιο πρωτότυπα και αναλυτικά κεφάλαια του έργου ανήκει η πραγματευση των λογοτεχνικών γλωσσών (σελ. 167-280). Εξετάζονται με εμβριθεία, φιλολογική και γλωσσική ευαισθησία, η επική γλώσσα, η γλώσσα της ελεγείας και του επιγράμματος, της χορωδιακής λυρικής, η Λεσβιακή της μονωδικής ποίησης, η Βοιωτική της Κόριννας, η Δωρική των Συρακουσών και ιδιαίτερα οι λογοτεχνικές γλώσσες της αρχαϊκής και κλασικής εποχής, η Ιωνική και η Αττική. Καινοτόμες απόψεις εκφράζονται στο κεφάλαιο «Η δημιουργία της γλώσσας της επιστήμης» (σελ. 280-296), με το οποίο κλείνει και το πρώτο μέρος του βιβλίου. Ο συγγραφέας τεκμηριώνει την άποψή του ότι κυρίως οι προσωκρατικοί και ο ιωνικός πεζός λόγος έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία της ελληνικής

επιστημονικής γλώσσας, γεγονός το οποίο διακρίνει την Ελληνική από όλες τις γλώσσες του κόσμου. «Και δεν πρόκειται μόνο για το λεξιλόγιο, αν και μάλλον αυτό είναι το βασικό: πρόκειται για τη δημιουργία ενός πεζού λόγου, ικανού να συνδέει τις ιδέες με ένα λογικό τρόπο και να παρουσιάζει επιστημονικά κείμενα οργανωμένα με συστηματικό τρόπο» (σελ. 281). Επισημαίνεται σωστά (σελ. 282) ότι δεν υπάρχει καμιά σημαντική μονογραφία για την ελληνική επιστημονική γλώσσα, ούτε για τη μεταγενέστερή της επιρροή. Προς την κατεύθυνση αυτή ανοίγουν δρόμους οι εξειδικευμένες μελέτες του καθηγητή Adrados.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου, το οποίο φέρει τον τίτλο: «Από την Κοινή μέχρι τις μέρες μας» (σελ. 297-512) παρουσιάζει σταδιακό περιορισμό του εξειδικευμένου προβληματισμού που βλέπουμε στο πρώτο μέρος, γεγονός το οποίο συνδέεται με τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του συγγραφέα, τα οποία επικεντρώνονται στην αρχαία γλώσσα. Η ελληνιστική Κοινή έχει ερευνηθεί σε βάθος από διάφορους ερευνητές και είναι δύσκολο να καινοτομήσει κανείς σε ένα συνοπτικό εγχειρίδιο. Η βυζαντινή περίοδος εξακολουθεί να παραμένει «σκοτεινή» και εδώ χρειάζονται ακόμα πολλές επιμέρους μελέτες. Η σημαντικότερη συμβολή του καθηγητή Adrados στο δεύτερο μέρος του βιβλίου είναι ότι παρακολουθεί με συνέπεια και ακρίβεια την εξέλιξη του λεξιλογίου και την επίδραση που δέχτηκε, και κυρίως άσκησε στις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες. Κατά την ελληνιστική περίοδο συνεχίστηκε η διεύρυνση

του διανοητικού και επιστημονικού λεξιλογίου. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι (σελ. 345) «αυτό που σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες εκφράζεται με μια ολόκληρη πρόταση, οι Έλληνες το διατύπωναν με μια μόνο λέξη». Στο σημείο αυτό νιώθει την ανάγκη να επαναλάβει τα λόγια του Vendryes: «ποτέ δεν είχε σφυρηλατηθεί ένα τόσο όμορφο εργαλείο για να εκφραστεί η ανθρώπινη σκέψη». Ύστερα από την αναλυτική μελέτη της εξελληνισμένης Λατινικής και της Ελληνο-λατινικής, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα (σελ. 369): «Στη Λατινική και στις ευρωπαϊκές γλώσσες εξακολουθεί να ζει ακόμα το συντακτικό της αρχαίας Ελληνικής».

Το κεφάλαιο «Η Ελληνική στις ευρωπαϊκές γλώσσες» (σελ. 447-480) δείχνει με πόση άνεση κινείται ο πολύγλωσσος συγγραφέας του έργου στο χώρο της ιστορίας και της ετυμολογίας των λέξεων. Αντλεί άφθονα παραδείγματα από την Ισπανική, τη Γαλλική, την Ιταλική, την Αγγλική και τη Γερμανική, τονίζοντας ότι ελληνικές λέξεις βρίσκονται «πραγματικά σε όλες τις γλώσσες του κόσμου» (σελ. 448). Έτσι, για παράδειγμα, στη γλώσσα της Καστίλης εισήχθησαν εκατοντάδες ελληνικές λέξεις, γεγονός το οποίο συνδέεται και με τη λατρεία της αρχαιότητας. Για τον ισπανό ποιητή του 15^{ου} αιώνα Juan de Mena (σελ. 452) η Πιάδα είναι «sancta e seraphica obra» (ιερό και αγελικό έργο), ενώ η ρομανική γλώσσα είναι «τραχιά και έρημη».

Οι νεολογισμοί του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα είναι απειράριθμοι. Ο Adrados σημειώνει (σελ. 468): «Το 1875 συναντούμε στη γαλλ. τη λέξη *voiture automobile*,

αργότερα *automobile* και από εκεί στην ισπαν. *automóvil*, *auto*. [...] Του τελευταίου τέταρτου [του 19^{ου} αιώνα] είναι η λέξη *teléfono*, του 1896 (με την αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων) η λέξη *maratón*, από τις αρχές του 20^{ου} αι. έχουμε το *aeroplano*, έπειτα *televisión*. Από κάποιες λέξεις γεννήθηκαν άλλες, καμιά φορά με αλλαγή σημασίας των στοιχείων τους: στη *fotografía* *foto* σημαίνει ακόμα «φως», αλλά στη λέξη *fotocopia*, κλπ. σημαίνει πια «εικόνα»».

Για τη Νεοελληνική ο συγγραφέας αφιερώνει 32 μόλις σελίδες (σελ. 481-512), χωρίς να φιλοδοξεί φυσικά να καλύψει τη νεότερη εξελικτική πορεία της γλώσσας μας, όπως φαίνεται και από την πενιχρή βιβλιογραφία. Στόχος του είναι να καταγράψει τα κυριότερα γνωρίσματά της, με έμφαση στο λεξιλόγιο, έτσι ώστε να ολοκληρώσει το πανόραμα της ελληνικής γλώσσας. Απουσιάζει, για παράδειγμα, το έξοχο εγχειρίδιο *Ιστορία της νέας Ελληνικής γλώσσας* του Η. Tonnet (1993). Οι παρατηρήσεις της Ι. Μανωλέσσου (2003) είναι κατά κανόνα ορθές, παραβλέπει όμως την προθετικότητα του συγγραφέα την οποία σεβάστηκαν οι επιμελητές του έργου. Ο ίδιος ο Adrados δεν μας επέτρεψε να παρέμβουμε στο κείμενό του, ούτε να επιφέρουμε βιβλιογραφικές αλλαγές. Η μετάφραση εξακολουθεί πράγματι να είναι προβληματική σε ορισμένα σημεία. Κλήθηκα να βοηθήσω την τελευταία κυριολεκτικά στιγμή για να περιοσθεί η έκδοση και επέφερα εκατοντάδες διορθώσεις, πολλές από τις οποίες υπεισέρχονται στην ουσία των υπό πραγμάτευση θεμάτων.

Συμπερασματικά, ο καθηγητής Ad-

rados αποφαίνεται (σελ. 513): «Είναι όμορφη η περιπέτεια της ελληνικής γλώσσας», η οποία έχει γραπτή παράδοση 3500 χρόνων (ως προς το σημείο αυτό θα μπορούσε να συγκριθεί μόνο με την Κινεζική) και ύστερα από αλληπάλληλες ενοποιήσεις και διαφοροποιήσεις «κατέκτησε τον κόσμο». Δεν πρόκειται όμως για βίαιη «κατάκτηση» αλλά για μια συνέχιση της ζωής της Ελληνικής μέσα σε άλλες γλώσσες, για τη δημιουργία ενός σταθερού υπόβαθρου, όπως είναι το ελληνο-λατινικό και συγχρόνως διεθνές λεξιλόγιο, το οποίο αντικατοπτρίζει την πολιτιστική ισχύ των κλασικών γλωσσών. Ο συγγραφέας του έργου μας έδειξε με τις πρωτότυπες σκέψεις και τις οξυδερκείς αναλύσεις του τις ιδιαιτερότητες της Ελληνικής, τις εσωτερικές και εξωτερικές περιπέτειές της, όπως και τη συμβολή της στη διαμόρφωση του διεθνούς επιστημονικού λεξιλογίου, έτσι ώστε μέσα από την Ιστορία της Ελληνικής να βλέπει κανείς άμεσα ή έμμεσα ένα μέρος από την Ιστορία των ευρωπαϊκών γλωσσών.

Ο καθηγητής Francisco Adrados με το παρόν βιβλίο και με το πλήθος των σχετικών μελετών του έχει συμβάλει αποφασιστικά στη μελέτη και έρευνα πολλών πτυχών της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού. Η συμβολή του αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε μια εποχή που επιβάλλεται να επαναπροσδιοριστεί ο ρόλος και η σημασία των ανθρωπιστικών σπουδών στην Ευρώπη και τον κόσμο ολόκληρο.

Χριστόφορος Χαραλαμπάκης
Πανεπιστήμιο Αθηνών
e-mail: ccharala@phil.uoa.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Eideneier, H. 1999: *Von Rhapsodie zu Rap. Aspekte der griechischen Sprachgeschichte von Homer bis heute*. Tübingen: Gunter Narr Verlag [2004, μτφρ. Ευ. Θωμαδάκη, επιμ. Χρ. Χαραλαμπάκης, Αθήνα: Παπαδήμας].
- Horrocks, G. 1997: *Greek: a History of the Language and its speakers*. London: Longman. [2006: *Ελληνικά: ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, μτφρ. και εισαγωγή Μ. Σταύρου & Μ. Τζεβελέκου, Αθήνα: Εστία].
- Κοπιδάκης, Μ. (εκδ.) 1999: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Μανωλέσσου, Ι. 2003: "Βιβλιοκρισία για το R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*". *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 24, 419-424.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (εκδ.) 1992: *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία Μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*. Αθήνα: Ολκός.
- Tonnet, H. 1993: *Histoire du grec moderne. La formation d'une langue* [1995: *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας* μτφρ. Μ. Καραμάνου & Π. Λιαλιάτσης, επιμ. Χρ. Χαραλαμπάκης, Αθήνα: Παπαδήμας].
- Χριστίδης, Α.-Φ. (εκδ.) 2001: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].